

**МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ВНУТРІШНІХ
СПРАВ
ФАКУЛЬТЕТ № 2
КАФЕДРА УКРАЇНОЗНАВСТВА**

ТЕКСТ ЛЕКЦІЇ
навчальної дисципліни
«ІСТОРІЯ ТА КУЛЬТУРА УКРАЇНИ»
обов'язкових компонент
освітньої програми першого (бакалаврського) рівня вищої освіти

Галузь знань 12 «Інформаційні технології»

Спеціальність 125 «Кібербезпека»

Спеціалізація «Безпека інформаційних та комунікаційних систем»

**за темою
СТАРОДАВНЯ І СЕРЕДНЬОВІЧНА ІСТОРІЯ ТА КУЛЬТУРА УКРАЇНИ**

Лекція 2
Кочові племена та античні міста-держави на терені України

Харків 2023

ЗАТВЕРДЖЕНО

Науково-методичною радою
Харківського національного
університету внутрішніх справ
Протокол від 30.08.2023 № 7

СХВАЛЕНО

Вченою радою факультету № 2
Харківського національного
університету внутрішніх справ
Протокол від 29.08.2023 № 7

ПОГОДЖЕНО

Секцією Науково-методичної ради
ХНУВС з гуманітарних та
соціально-економічних дисциплін
Протокол від 29.08.2023 № 7

Розглянуто на засіданні кафедри українознавства факультету № 2 *(протокол від 29.08.2023 № 8)*

Розробник:

1. Завідувач кафедри українознавства факультету № 2 Харківського національного університету внутрішніх справ, доктор філологічних наук, професор – **Чорний І. В.**

Рецензенти:

1. Доцент кафедри мовної підготовки ДБТУ, кандидат філологічних наук, доцент – **Герман Л.В.**
2. Доцент кафедри українознавства факультету № 2 ХНУВС, кандидат філологічних наук, доцент – **Перцева В.А.**

План лекції

1. Кочові племена на території України.
2. Античні міста-держави.

Рекомендована література:

Основна

1. Бойко О.Д. Історія України. К. : Академія, 2016.
2. [Історія та культура України : навчальний посібник / уклад. Дедурін Г.Г., Іванов С. Ю., Чорний І.В. Харків : ХНУВС, 2017.](#)
3. [Греченко В.А. Історія та культура України : підручник. Харків : ХНУВС, 2017.](#)

Додаткова

1. Гарін В., Кігіцар І., Кондратенко О. Історія України. К. : Центр навчальної літератури, 2017.
2. Історія та культура України: навчально-методичний посібник. (у схемах і таблицях) / за наук. ред. проф. В. С. Бліхара. Львів: ПП «Арал», 2018.
3. Історія української культури. Від стародавніх часів до XIX ст. Ілюстрована хрестоматія. К. : Ліра-К, 2020.
4. Історія української культури : курс лекцій для студентів спеціальності 034 Культурологія / Ю. С. Сабадаш, Ю. М. Нікольченко, Л. Г. Дабло ; за заг. ред. Ю. С. Сабадаш. К. : Ліра-К, 2020.
5. Павлова О., Мельничук Т. Історія української культури. К. : Центр навчальної літератури, 2019.
6. Хоткевич Г. Історія України. До кінця XVI століття. К. : Центр навчальної літератури, 2020.

Основні ресурси в Інтернеті

1. <http://historians.in.ua/>
2. <http://uk.wikipedia.org/wiki/>
3. <http://litopys.org.ua/>

Текст лекції

1. Кочові племена на території України

У I тис. до н. е. на українських теренах з'явилися нові етнічні спільноти, про які вже є згадки в письмових джерелах. За своєю активністю з-поміж інших племен виділялися степовики. Вони вміли виготовляти міцну зброю, їздити верхи, мали потужні бойові луки. У них набуло розквіту кочове скотарство.

Про перше з цих племен – «людей киммерійських» – дізнаємося з

«Одіссеї» Гомера. Їхні пам'ятки IX – першої половини VII ст. до н. е. знайдено на просторах від Волги до Дунаю. Походження кіммерійців фахівці пов'язують з найпізнішими племенами зрубної культури. В VIII–VII ст. до н. е. іраномовні кіммерійці проникають на територію Передньої та Малої Азії, громлять війська місцевих зверхників, спустошують їхні землі (впродовж 722–715 рр. – державу Урарту в Закавказзі, в 705 р. – асирійського царя Саргона II).

Провідне місце в господарстві кіммерійців посідало конярство, що забезпечувало верховими кіньми воїнів та чабанів, давало значну частину продуктів харчування. Озброєння воїна складалося з лука, кинджала або меча та списа. Основу війська утворювали загони легкоозброєних вершників-лучників на чолі з родовими вождями.

Мистецтво кіммерійців мало прикладний характер. Створювалися також кам'яні антропоморфні статуї, на яких висікалися зображення різноманітної військової амуніції.

Постійний натиск кіммерійців відчували осілі землеробські племена чорноліської культури (XI–VIII ст. до н. е.), що мешкали північніше. У Лісостепу останні створили перші добре укріплені городища. З метою самооборони вони запозичили від степових нападників їхнє прогресивне для свого часу озброєння.

Подальший розвиток кіммерійського суспільства обірвала навала скіфів.

Найдавніші згадки про **скіфів** (самі вони себе називали сколотами), датовані серединою VII ст. до н. е., містяться в асирійських клинописах. Володарі Ассирії спочатку використовували їх як найманців для боротьби з сусідами, потім скіфи чверть століття самі панували в Передній Азії. Після того як мідійський цар Кіаксар, запросивши ватажків кочівників на банкет, напоїв їх та наказав перерізати, пануванню скіфів у цьому регіоні настав кінець. Вони повернулись на місця своїх основних кочівель – простори Прикубання й Північного Кавказу. А надалі рушили в західному напрямку.

На початку VI ст. до н. е. скіфи зазнали навалу військ могутнього перського володаря Дарія. Проте кочовики без значних втрат, майже не вступаючи в бойові дії, перемогли персів. Дійшовши до Волги, нападники повинні були повернути назад. Поразка Дарія принесла скіфам славу про їх непереможність.

Про походження скіфів і їх переселення в причорноморські степи розповідає давньогрецький історик Геродот. У середині V ст. до н. е. він перебував у місті Ольвія і описав отримані свідчення у IV книзі своєї дев'ятитомної «Історії». На його думку, «із кочовиками-скіфами, що мешкали в Азії, воювали і завдавали їм чимало прикрощів массагети, і через це скіфи перейшли за ріку Аракс і прибули в Кіммерію...»

Перенесення центру скіфів у Нижнє Подніпров'я і степовий Крим відбулося в середині – другій половині VI ст. до н. е. Причиною передислокації стало намагання кочовиків установити контроль над торговельними шляхами, що сполучали античний світ із землеробськими районами Лісостепу, а це відкривало широкі можливості для збагачення.

До складу скіфської держави, яка сформувалась наприкінці VI ст. до н. е.,

крім іраномовних скелотів, входили різні за походженням народи: кочові й осілі. Поблизу Ольвії жили калліпіди, або, як їх ще називали, елліно-скіфи, північніше від них – аллазони. Далі на північ мешкали скіфи-орачі, на схід від них – скіфи-землероби, котрих ще іменували борисфенітами (обидва ці народи, що заселяли лісостепи між Верхнім Дністром і Ворсклою, зараховують до пращурів слов'ян). В степах на схід від Борисфена (Дніпра) проживали скіфи-кочовики, а на берегах Азовського моря та в степовому Криму кочували царські скіфи. Територію довкола населяли й інші народи (елліни, таври, фракійці, агафірси, неври, меланхлени, будини тощо). Це був багатий світ, у якому різні народи й племена постійно зазнавали взаємовпливів.

Північно-причорноморська Скіфія досягла розквіту в IV ст. до н. е., коли на короткий час тут виникло державне утворення. Сталося це за царя Атея, який, зокрема, вів війни з Філіпом II – батьком Олександра Македонського. Останній теж намагався контролювати причорноморські землі. Але його намісник у Фракії – Запіріон з 30 тис. воїнів після невдалої облоги Ольвії був розгромлений войовничими кочовиками.

Успіхи скіфів у воєнних діях значною мірою зумовлювала наявність у них найдосконалішої для тієї доби зброї. **Ударною силою скіфів виступала кіннота.** Основною зброєю слугував невеликий складний лук, що стріляв до 500 м. Використовувались також дротики, у ближньому бою – списи, сокири, кинджали і, передусім, короткі мечі. Головним захисним засобом був панцир, хоч використовувались і звичайні шкіряні куртки. Ще воїн мав бойовий пояс і щит, його голову прикривав шолом. У загонах важкоозброєних вершників, які формувалися зі скіфської знаті, захищеним був і бойовий кінь.

Щоб убезпечити себе від нападників сусіди скіфів зводили укріплення. У багатолюдному Лісостепу, де продовжували розвиток осілі землероби – нащадки чорнолісців, існувало чимало величезних на той час городищ – Трахтемирівське (понад 500 га), Мотронинське (200 га), Ходосівське (2000 га), Більське (4000 га) та ін. Вражають не тільки розміри укріплених поселень. Висота земляних валів на Більському й Немирівському городищах і нині сягає 8 м при ширині понад 30 м. Суспільство в соціальному плані було досить диференційоване.

Ще виразніше розшарування спостерігалось у середовищі кочовиків південноукраїнських територій. Про це красномовно свідчать **численні кургани скіфських володарів**, розташовані в районі нижньої течії Дніпра, – Огуз, Чортотлик, Солоха, Гайманова Могила (їх висота сягала 20 м). Про рівень багатства скіфів свідчать хоча б унікальні ювелірні вироби із золота та срібла, знайдені в могилах.

Скіфська **релігія** була політеїстичною. Головною богинею виступала Табіті – богиня домашнього вогнища. До пантеону богів також входили: Папай – володар неба; його дружина Апі – богиня землі, прародителька цього народу; Гойтосір – бог сонця; Фагімасад – бог водяної стихії й покровитель конярства; Агрімаса – богиня родючості; Таргітай – бог-родоначальник скіфів. Усі вони зображувались у вигляді людини. Закономірно, що найбільше поклонялися богу війни Арею (це еллінська назва, скіфське ім'я не відоме), символом якого

був меч: скіфи-воїни з презирством ставилися до землеробства і до ремісництва, так як і кіммерійці вважали гідним для себе лише війну і пограбування. **Воєнні звичаї** скіфів-воїнів були надзвичайно жорстокими: практикувалися пиття крові, зняття шкіри з убитих ворогів, виготовлення з їх черепів ритуального посуду тощо.

Скіфські легенди, передані античними авторами, зафіксували *особливе ставлення до «жіночих» божеств* – Апії, богині сімейного вогнища Тавіті (яка стояла вище Папайя, а клятва «царськими гестіями» – божествами царського вогнища була священною), а отже, й особливе становище жінки. Жінка користувалася захистом і повагою, відігравала важливу роль у веденні домашнього господарства, вихованні дітей, у соціальному житті. Жінки навіть брали участь у військових звичаях (що підтверджує не лише легенда про амазонок, а й дані розкопок жіночих могильників-курганів, у яких знайдено зброю, здебільшого луки).

Світогляд воїнів-загарбників формував відповідні **моральні цінності**: скіфи культивували жорстокість, гордість, хоробрість, вірність обов'язку, а також обіцянці, клятві. Особливе значення мало побратимство (сцени братання воїнів зображені на багатьох мистецьких виробах).

Образотворче мистецтво скіфів мало зооморфний характер (так званий звіриний стиль). Найчастіше зображалися олені, барани, коні, кошачі хижаки, фантастичні грифони. *Монументальне мистецтво* представлене кам'яними антропоморфними **стелами** – кам'яними плитами зі шліфованою поверхнею, на якій деталі зображалися гравіруванням або рельєфом. Пізніше вони трансформувалися в антропоморфні пластичні зображення, у яких вже моделювалася голова, відтворювалися плечі, лопатки, а інші деталі передавалися за допомогою гравюри або рельєфу. Це вказує на одну з визначальних рис художньої культури скіфів – канонічність, яка не давала широкого простору для творчого пошуку. Але скіфська скульптура має велике історичне та естетичне значення.

У подальшому скіфська культура в цілому дуже швидко **еллінізувалася**. Це, зокрема, позначилося на мистецтві: змінюються сюжети, вдосконалюється техніка. Звіриний стиль з часом поступається *сюжетам з побуту скіфів*. Неперевершеним взірцем цього періоду є **золота пектораль з кургану Товста Могила** (IV ст. до н. е.), на якій зображено впорядкований Всесвіт, у якому мирно живуть люди (звичайно, скіфи-скотарі), оточений Хаосом, у якому хижаки роздирають копитних тварин.

Занепад могутньої скіфської держави почався на рубежі IV–III ст. до н. е., а в II ст. до н. е. на більшій частині її території з'явилися нові кочові племена. Північ (до IV ст. н. е.) Мала Скіфія, столицею якої був Неаполь, ще існувала в степах Кримського півострова.

Сармати, котрі витіснили скіфів, більш як 600 років займали простори від прикаспійських степів до Нижнього Подунав'я і активно впливали на події в античному світі та в щойно народженому ранньослов'янському. Римські автори підкреслювали їхню агресивність і войовничість. Слово «сармат» не є самоназвою цього народу, воно походить від давньоіранського «саоромант», що

перекладається як «оперезаний мечем».

Сформувавшись у заволзьких степах на рубежі III–II ст. до н. е., племена язигів, роксоланів, аорсів, а трохи пізніше й аланів (такими були їхні справжні назви) хвилями посунули на захід у пошуках нових пасовиськ. З кінця II ст. до н. е. почалося масове переселення сарматів на територію Північного Причорномор'я. А на рубежі нашої ери вони повністю освоїли степи між Доном і Дніпром, проникнувши аж до Південного Бугу та Дунаю.

Сарматське суспільство перебувало на перехідному етапі від докласових відносин, а господарство в цілому мало риси їхніх кочових попередників. У військовій справі сармати відрізнялися від скіфів. Римський історик Тацит писав, що «коли вони з'являються кінними загонами, ніякий інший стрій їм не може чинити опору». В бою сармати користувалися арканами, довшими, ніж у скіфів, мечами й списами. Зброєю добре володіли й жінки.

В середині I ст. н. е., коли їхнє суспільство досягло найбільшого розквіту, сармати розселилися ще західніше. У їхньому оточенні опинилися пізньоскіфські городища Нижнього Дніпра, Криму, античні поліси – Ольвія, Тіра, Ніконій, Боспорське царство. Постійні набіги сарматів і вимоги сплачувати данину зумовили переселення на нові території ранньослов'янського населення зарубинецької культури Середнього Подніпров'я.

Поступово бідніші прошарки кочового сарматського населення осідали у Північно-Західному Причорномор'ї. В III ст. н. е. сармати зазнали поразки від войовничого германського племені готів і якась їх частина увійшла до складу черняхівської культури, що виступала об'єднанням кількох різних народів.

2. Античні міста-держави Північного Причорномор'я

Давньогрецькі міста і неукріплені поселення на північних берегах Понта Евксінського та Меотіди (Чорного й Азовського морів) виникли на завершальному етапі *«великої грецької колонізації»*.

«Велика грецька колонізація» була грандіозною акцією, яка суттєво вплинула на світовий розвиток. Якщо в XI–IX ст. до н. е. міграції греків відбувалися в межах Егейського моря, то в наступні три сторіччя елліни розселилися на гігантській території, освоївши все Середземноморське узбережжя від Піренейського півострова, аж до Єгипту та Сирії, та побудувавши свої міста на берегах Чорного моря.

Дошукуючись *причин* еллінської міграції, вчені сформулювали кілька теорій, які умовно можна поділити на:

1) **демографічну** – демографічний вибух, що відбувся в цей час, зумовив перенаселення в материковій Греції, і тому надлишок населення змушений був мігрувати;

2) **аграрну** – нестача землі в метрополії штовхала до освоєння нових територій;

3) **торговельну** – колонізація є побічним продуктом торгової експансії;

4) **сировинну** – в нових землях греки шукали не ринки збуту, а

насамперед продукти і джерела сировини, яких не вистачало в Греції: зерно, метали, будівельний ліс тощо;

5) *воєнну* – до міграції греків змушувала агресія лідійців та персів;

6) *соціальну* – постійна соціальна боротьба між окремими верствами грецького населення примушувала тих, хто зазнав поразки, мігрувати;

7) *етнічну* – етноплемінний склад полісів материкової Греції не був однорідним, міжетнічні тертя штовхали багатьох до пошуків нових земель.

В середині VII ст. до н. е. були засновані **Істрія** в Подунав'ї та **Борисфен** на сучасному острові **Березань**, поблизу Очакова. Пізніше тут формуються три основних центри: **Ольвія** на Дніпровсько-Бузькому лимані (нині с. Парутино Миколаївської обл.), держава **Боспор Кімерійський** з головним осередком у **Пантікапеї** (сучасна Керч) та **Херсонес** (околиці сучасного Севастополя). Розселення вихідців з різних місць, передовсім з Мілета, зумовлювалося розвитком торгівлі, пошуками нових джерел сировини (зокрема металу), воєнно-політичними конфліктами. Сам процес розселення греків відбувався як шляхом цілеспрямованої колонізації, так і стихійно.

Спочатку на нових землях створювалися невеликі торгові пункти – *емпорії*. Тут були склади товарів, якими обмінювалися з місцевим населенням. Для забезпечення оборони такі факторії засновувалися на берегах морів чи річок або ж навіть на островах. Згодом вони розросталися у великі населені пункти. Елліни-колоністи привезли з собою на нові землі традиційну для Давньої Греції форму соціально-економічної та політичної організації суспільства – **поліс**. *Полісна модель* суспільного устрою органічно поєднувала **місто** (як центр політичного життя, ремесла, торгівлі та культури) і **хору** (прилеглу сільськогосподарську округу). Така структура давала змогу містудержаві бути *самостійною, самодостатньою, життєздатною одиницею*. Грецькі поліси мали свою *законодавчу* (народні збори), *виконавчу* (колегії та магістрати) і *судову* владу. «Повноправні громадяни» полісів, за винятком рабів, іноземців та жінок, мали *широкі права*.

Полісна система виховала в греків *особливе світосприймання*. Теза стародавніх греків про те, що хороше життя суспільне, не була для афінян лише фразою. Найвищою *цінністю* була сама спільнота, яка забезпечувала добробут кожного громадянина. *Для елліна поліс був тим єдиним місцем, де він відчував себе повновладною людиною, що була під покровительством богів*. Головними *духовними цінностями* цього часу стали: *колективізм* (за межами полісу життя людини неможливо), *агон* (змагання як стимул життя).

За устроєм північнопричорноморські держави були різними: **демократичні** (Ольвія, Херсонес) чи **аристократичні** (Пантікапей до утворення Боспорського царства) **республіки**, або ж **монархії** (Боспорське царство). Влада належала рабовласникам, хоча в певних акціях брало участь усе вільне доросле чоловіче населення грецького походження.

Греки Північного Причорномор'я вирощували зерно, займалися виноградарством, скотарством, рибним промислом. Високого рівня досягло ремісниче виробництво: металообробка, ткацтво, вичинка шкіри, виготовлення виробів зі скла, різноманітної кераміки – амфор й іншого посуду, в тому числі

покритого чорним та червоним лаком, фарбами різних кольорів. Для місцевої знаті виготовлялися найвишуканіші ювелірні вироби. Швидкими темпами розвивалася торгівля, для потреб якої карбували власну монету, крім того з корінним людом вівся й натуральний обмін.

Релігія античних міст Північного Причорномор'я, особливо на початку їхнього існування, була єдиною з релігією метрополії. Давньогрецька релігія логічна, послідовна і чітка.

1. Всі божества персоніфіковані під певним іменем, мають свій характер і виконують певні функції.

2. В грецькій релігії немає чіткої ієрархії і не визначається головний бог.

3. Природа сприймається давніми греками такою, як вона є, з її таємницями і небезпеками. Людина бореться з ними, але не намагається перемогти ці сили чаклунством, магією. Життя для грека – це боротьба, а за життям приходить смерть. І саме боги втілюють в собі мрії про прекрасне.

4. Грецькі боги мали вигляд людей (**антропоморфні**) - красивих і сильних, безсмертних і вічно молодих. Боги мали звичайні людські почуття, вони кохали й ненавиділи, сварилися й мстили. Вони втручалися в життя людей, спілкувалися з ними, одружувалися. Тобто не існувало чіткої межі між людьми і богами.

5. Зооморфних богів в грецькій релігії не зафіксовано. Пізніші зображення деяких богів у вигляді тварин були лише поетичною метафорою (уподібненням).

6. Крім богів в грецькій релігії виділяються божественні істоти: німфи, сатири, сирени, наяди, а також герої - напівбоги (Геракл).

7. У грецькій релігії використовувались жертвоприношення.

8. У грецькій релігії не існувало особливої касты жерців. Священнослужителі були виборними.

Згідно з релігійними уявленнями греків існувало **чотири покоління богів**. Спочатку світ являв собою Хаос, підземний світ (Тартар), а також Земля (Гея) і Небо (Уран) – це перше покоління богів.

У Геї і Урана було 12 дітей-титанів – це **друге покоління**. Один з них, Кронос, захопив владу, скинувши свого батька Урана в підземне царство.

Від Кроноса і Реї пішло **третє покоління** богів: Аїд (підземне царство), Посейдон (вода), Гестія (богиня домашнього вогнища), Гера (богиня шлюбу і сім'ї), Зевс (бог грому та блискавки), Деметра (родючості і землеробства). Щоб уникнути провіщення, Кронос ковтав всіх своїх дітей, але Зевса мати-Рея сховала на Криті. Коли Зевс виріс, він переміг батька Кроноса, випустив своїх сестер і братів і захопив владу.

У Зевса було багато дітей-богів – **четверте** покоління богів. Найбільш шанованими були: Афіна – богиня мудрості і війни, що народилася з голови Зевса; Аполлон – бог світла й мистецтва; Артеміда – богиня місяця й полювання; Арес – бог війни; Геба – богиня юності; Ніка – богиня перемоги; Гефест - бог ковальської справи; Афродіта – богиня краси й кохання; Гермес – бог торгівлі. Особливо вшановували греки бога виноградарства і виноробства Діоніса, на честь якого влаштовували свята – Діонісії

З часом в релігії відбуваються певні **зміни**. Поширюється віра в безсмертя душі і пов'язані з цим культу богині Деметри і бога Діоніса, а також віра в долю (Ананке) – сліпу та незмінну. Великого значення в цей період набувають різні віщуни, оракули.

В Античних містах Північного Причорномор'я в особливій пошані були божества, пов'язані з землеробством і родючістю: Деметра, Кора-Персефона, Діоніс. Кожне місто мало свого бога-покровителя, який зображувався на монетах. Найчастіше це голова божества та атрибут його образу, що склався в той чи інший історичний період. На монетах Ольвії – Афіна в шоломі, в Пантікапеї – Артеміда з луком і сагайдаком за спиною, або Аполлон у лавровому вінку, бог світла, перемігший Піфона. На херсонеських монетах зображено Геракла зі шкірою переможеного ним лева, богиню Діву, що замахується списом, Зевса на троні з жезлом в руці.

Для служіння богам споруджували **храми**, вівтарі та жертовники, де здійснювались культові обряди. Але в храм, де стояла статуя божества, *могли входити лише жерці*. Всі священнодійства здійснювались перед храмом на священній ділянці, зокрема на жертovníку приносили в жертву домашніх тварин. Безкровну жертву становили фрукти, хліб, вино, мед, молоко. Але найпростішим типом жертovníка були зольники – продукт самих жертвоприношень, коли дрова спалювались разом із жертвою. Великий зольник, який займав площу близько 500 кв. м і висотою 2,5 м, було відкрито у Мірмекії. Під ним знаходився жертovníк, витесаний з блоку білого вапняку. На честь богів влаштовувались свята, на яких хор або солісти виконували гімни, а також влаштовувались гімнастичні, кінні, музичні змагання.

Вплив культури місцевих племен особливо посилювався на межі нової ери, посилюються сарматські, почасти скіфські, фракійські, іранські, єгипетські елементи. Поширюється тут також культ римських імператорів. На початку IV ст. н. е. у Боспорі вже існує **християнська** община, представник якої – боспорський єпископ **Кадм** – у 325 р. н. е. брав участь у першому Нікейському соборі.

На відміну від метрополії, про рівень **наукових** і науково-технічних знань в колоніях Північного Причорномор'я ми маємо лише опосередковані відомості. Можна лише припустити, що всі наукові досягнення античного світу були відомі в колоніях і широко застосовувались на практиці. Про це свідчить, насамперед, високий рівень інженерно-будівельного мистецтва, застосування оригінальних засобів та матеріалів. Використання великих ретельно оброблених кам'яних блоків, колон, що могло бути можливим лише за умови застосування спеціальних механізмів.

Саме в Давній Греції зароджується наука як свідоме, цілеспрямоване дослідження закономірностей розвитку природи і суспільства. Відомі в колоніях **медичні інструменти**, аналогічні знахідкам в метрополії. Вони були виявлені в ранніх шарах Березанського поселення, в елліністичному Пантікапеї, римському Херсонесі. Є відомості про застосування греками лікування грязями, а в Херсонесі у I ст. до н.е. практикував місцевий лікар **Велій Френт**, знайомий із діяльністю Гіппократа, який заклав основи клінічної медицини. Турбота про

здоров'я вважалася важливим суспільним обов'язком кожного громадянина, нехтування ним сприймалося як зрада загально полісних ідеалів і осуджувалося.

Грекам були притаманні – непрагматична *зацікавленість життям інших народів*, бажання знайти раціоналістичні пояснення щодо походження світу (без божественної волі), бажання уявити всі самі складні явища у вигляді сукупності простих елементів.

Тому саме в Греції зароджується **філософія** (Фалес, Анаксимен, Демокрит, Геракліт, Демокрит, Протагор, Сократ, Платон, Аристотель Анаксимандр, Піфагор. Він не тільки зробив великий внесок в геометрію, математику і астрономію, а й розробив теорію містики чисел. Кожне число являло собою якусь божественну суть (небо, землю, любов, справедливість). 1, 2, 3, 4, 7, 10 - священні числа, які лежать в основі всього, що є в світі. Про діяльність вчених, які походили з Північного Причорномор'я, відомо у метрополії. З Ольвії походив філософ III ст. до н.е. **Біон**. Ольвіюполітом за походженням був **Сфер** – філософ стоїчної школи і автор політичних творів «Про лаконську політику» і «Три книги про Лікурґа і Сократа». На Боспорі був відомий філософ **Смікр**, а у I ст. н.е. – філософ і письменник **Стратонік**.

Традиційно вважається, що в V ст. до н.е. народжується **історія**. Афінянин-громадянин, що своєю політичною діяльністю створював сучасну історію, хотів знати й історію попередню. «Батьком історії» називають Геродота, який в своїй науковій праці «Історія» розповів не тільки про греко-перські війни, але й про життя, природу, пам'ятки минулого багатьох народів Передньої Азії. Можна говорити про розвиток історії у Північному Причорномор'ї. У III ст. до н.е. в Херсонесі мешкав історик **Сіріск**. Він висвітлював політичну історію міста.

Важливою рисою причорноморської культури був розвиток **техніки**. Найбільших успіхів було досягнуто у військовій і будівельній техніці. На морі почали застосовувати кораблі з п'ятьма і більше веслярами. В цей час було винайдено водяного млина, водяний годинник, пожежну помпу, водяну турбіну тощо.

В IX - VIII ст. до н.е. на основі фінікійського алфавіту виникає грецька алфавітна **писемність** з 24 літер. Пам'ятки причорноморської писемності поділяють на декілька груп: **лапідарні** – написи на камені (державні декрети, посвяти від держави або товариств, окремих осіб та надмогильні написи); **графіті** – особисті написи продряпані на керамічних виробах або їх уламках, штукатурці, металевих предметах (звернення до богів, жарт, іноді грубий і непристойний, заклик до любові, запрошення випити, побажання і навіть останнє слово самовбивці); **клейма** на імпортованих керамічних виробах, переважно, на амфорах; **написи** на монетах. Писемних пам'яток на пергаменті або папірусі в Північному Причорномор'ї не виявлено.

Велика кількість написів на посуді свідчить, що основна маса грецького суспільства у Північному Причорномор'ї була знайома з **грамотою**. А це означає, що в колоніях існувала, принаймні, початкова **освіта**, доступна населенню. Досить частими знахідками в античних археологічних шарах є

кістяні стилі для письма. На посуді зустрічаються набори літер, розташовані в безсистемному або алфавітному порядку – можливо, тренування у письмі. На Боспорі юнаки старшого віку – ефеби – проходили спеціальний курс навчання в однорічних або дворічних школах. Керівники таких шкіл називались косметами.

Дуже велика увага приділялась **фізичному вихованню** юнацтва. Для занять споруджувались спеціальні будинки-гімнасії і палестри. Такий гімнасій розкрито останніми роками в Ольвії. Гімнасіархів – керівників гімнасій обирали народні збори, ця посада вважалась почесною.

Спортивні змагання – агони були невід'ємною частиною культурного життя північно-причорноморських держав. Проводились змагання з п'ятиборства, яке складалось із боротьби, бігу, стрибків, метання списа та диску. Популярними були також змагання з кулачного бою, верхової їзди, плавання, стрільби з лука. З ольвійського напису IV ст. до н.е. відомо, що Анаксагор, син Демагора, пустив стрілу на 282 оргія (521,7 м). Це дійсно видатне досягнення, оскільки максимальним вважається політ стріли на 100–150 м. Одним із улюблених видів змагань був біг – простий – з дистанцією в один стадій (177,6 м), подвійний – в два стадія і тривалий – в 24 стадія.

Значного розвитку досягла **музична культура**. Населення охоче відвідувало виступи приїжджих музикантів. Про любов до музики свідчить розповідь Полієна про хитрість, застосовану Мемноном у 80-х роках IV ст. до н. е. під час війни Пантікапея з Феодосією. Разом із послом він послав у місто відомого кіфариста, сподіваючись, що в театр зійдеться майже все населення міста, яке буде легко підрахувати. До нас дійшло, зокрема, ім'я боспорця Ісіла (III ст. до н. е.), учителя музики, який брав участь у дельфійських змаганнях.

Популярністю користувалися також **театральні вистави**. V ст. до н.е. - час розквіту драматичного мистецтва, що виникає на основі свят на честь бога Діоніса. Найважливішими жанрами були трагедія (за сюжети бралися міфи про богів і героїв) та комедія, здебільшого політична. Слово «*трагедія*» по грецьки означає «пісня цапів». Таку назву трагедія дістала тому, що під час релігійних обрядів люди одягалися в костюми сатирів - напівлюдей-напівцапів, які супроводжували Діоніса. Слово «*комедія*» означає «пісня веселої юрби». Її походження теж пов'язано з культом Діоніса, а саме - з веселими святковими процесіями.

Відомо про існування театрів в Ольвії, Херсонесі та Пантікапеї. Проте розкопано частково лише театр Херсонеса, що виник ще в елліністичний час і проіснував до VI ст. н. е. Цей театр вмщував близько трьох тисяч глядачів. У зв'язку з цим вистави мали й особливу техніку. Жіночі ролі виконували тільки чоловіки. Щоб кожного актора було видно й чути всім, актори грали у взутті з високими підставками (котурнах), а також у великих масках до кожної ролі. З рота маски стирчав рупор, що посилював голос. Давньогрецькі театри мали чудову акустику. Досить було упустити монету на сцені, щоб цей звук почули в задніх рядах.

Крім постановки п'єс, у театрах також відбувалися виступи музикантів. **Грецький театр виконував виховні функції**. Великі грецькі драматурги,

показуючи життя богів і героїв, не тільки хотіли зацікавити глядача, а й застерегти від помилок, показати дію божественних законів, що керують життям людей. У театрі повинні були демонструватися приклади, варті наслідування. Тому, наприклад, заборонялося показувати насильство та вбивство, оскільки вони не сприяли вдосконаленню вдачі людей.

Докладніші відомості є про **прикладне й образотворче мистецтво** античних міст Північного Причорномор'я, зокрема про архітектуру, скульптуру, живопис та особливо виготовлення металевих, дерев'яних, кам'яних, кістяних та інших художніх виробів. На перших етапах розвитку міст досить значне місце посідав імпорту мистецьких виробів з метрополії, спочатку переважно з Іонії, а в класичний час – з Аттики. Починаючи з V ст. до н. е. стало розвиватися власне мистецтво, яке згодом відіграло дедалі більшу роль у житті північнопричорноморських міст і навколишніх племен.

На початку існування античних держав **мистецтво** в них розвивалося в тих самих напрямках, що і в самій Греції. Але з часом тут почали виявлятися нові тенденції в усіх галузях мистецтва і, зокрема, у містобудуванні, в архітектурі громадських та культових споруд, у типах, конструкціях та декорі житлових будинків тощо. Відособлений розвиток північнопричорноморських міст зумовив появу у мистецтві оригінальних елементів, нових художніх образів, породжених специфічними умовами життя на далекій периферії античного світу. Не могли не позначитися на мистецтві і впливи різноплемінного оточення, які виразно виявилися наприкінці елліністичного часу й особливо у перші століття нашої ери. Найбільше місцеві впливи виявилися в мистецтві Боспору.

Головна тема грецького мистецтва – людина. Ніколи в історії людства не виникало так гостро впевненість в тому, що людина – найкраще творіння природи. І тому мета мистецтва – створити красу, яка б відображала фізичну і духовну досконалість людини. На зміну палацам і фортецям в **архітектурі** архаїки з'являються **храми**.

Грецькі храми з самого початку мали *особливе призначення*. В них **не збирались для богослужіння** – всі культові церемонії проводились перед жертовником під відкритим небом. Грецький храм використовувався виключно як *приміщення для статуї божества* у вигляді ідеального образу людини. Таким чином, храм був вмістилищем, архітектурним обрамуванням рукотворної краси, яку не змогла створити сама природа, наділивши такою можливістю людину.

Основне правило античної архітектури – міра. В її основу покладено гармонію пропорцій, яка виникла в результаті вивчення законів оточуючого світу та будови людського тіла. Грецька архітектура була антропоморфною, подібною до людини, співвідносились з людськими пропорціями.

Від споруд культового призначення до нас дійшли тільки залишки фундаментів та окремі деталі **іонійського** або **дорійського** ордерів. **Корінфський** ордер мав дуже обмежене застосування. Колона доричного ордеру вздовж вкрита гранями і звужується доверху, а капітель, тобто верхня частина колони, проста, без оздоб. Іонічний ордер більш вишуканий. Його

колони пряміші, тонші, ніж дорійські, а капітель вигнутої форми, схожа на роги. Деколи колони замінювались статуями: дорична - чоловічою (атланти), іонічна - жіночою (каріатиди). Високого рівня в Північному Причорномор'ї досягло будівництво поховальних споруд – **склепів**. Найвизначніші пам'ятки цього типу відкрито у Боспорі.

У перші століття нової ери спостерігаються деякі нові елементи, головним чином римської провінціальної школи. З'явилися нові типи споруд (цитаделі, терми). Але конструкції стали більш примітивними і водночас масивними, якість будівництва значно погіршилась. На рубежі нашої ери, а можливо, ще раніше, судячи із зображень на монетах та поховальних стелах, в архітектурі Боспору поширився нетиповий для Середземномор'я п'ятиколонний храм. Саме таким був, очевидно, пантікапейський храм, присвячений цареві Аспургу (23 р. н. е.).

Скульптура як вид мистецтва була надзвичайно популярною в античному світі. Статуї, бюсти, рельєфи прикрашали площі, храми, громадські і багаті житлові будинки, могили. Скульптури зображали шанованих населенням богів і героїв, видатних державних діячів і громадян за їх заслуги перед містом. Скульптура передавала не тільки ставлення до людини, а й *людський ідеал*. **Калогатія**, тобто гармонічне поєднання краси бездоганного людського тіла і внутрішньої моральної досконалості. Місцеві скульптори, звичайно, перебували під впливом відомих скульпторів з метрополії – Фідія, Скопаса, Праксителя та ін. І навіть копіювали деякі їхні твори – відома, наприклад, ольвійська копія Афіни-Діви.

Дуже популярними в Північному Причорномор'ї були невеликі глиняні статуетки – **теракоти**. Багато теракот завозилось із метрополії, але й місцеві майстри виготовляли їх у великій кількості. Це, насамперед, шановані в кожному місті боги – Деметра, Кібела, Афіна, Афродіта, Діоніс, Аполлон та герої. Виготовлялись теракоти у формах, а дороблялись вручну, при цьому вносились деякі місцеві елементи. Потім теракоти випалювались і розфарбовувались. Майстерню, в якій виготовляли теракоти, розкопано в Херсонесі. Деякі форми з неї були зліпками з привезених з метрополії статуеток. Взагалі копіювання античних зразків було досить поширене в містах Північного Причорномор'я.

Видатне місце в прикладному мистецтві Північного Причорномор'я займає **торевтика** – художня обробка дорогоцінних і кольорових металів. Різноманітні предмети виконані не лише в грецькому, а й в скіфському та сарматському стилях. На них можна побачити зображення тварин, батальні та побутові сцени, виконані з великим реалізмом та етнографічною точністю. Більша частина пам'яток грецьких торевтів походить з **поховань скіфської знаті** (амфори з Чортотлицького кургану, з кургану Куль-Оба, золотий гребінь з кургану Солоха, золоті окуття колчанів з Мельгуновського, Чортотлицького та Мелітопольського курганів, пектораль з Товстої Могили).

Якщо до I ст. до н. е. міста-держави були незалежними утвореннями, то згодом вони **підкорилися Риму**. Гарнізони направлених з Апеннінського півострова легіонерів розміщувались у місцевих античних поселеннях, і тільки

іноді для них створювалися спеціальні табори. Одним з них був Харакс на мисі Ай-Тодор у Криму. У різний час тут перебували солдати I Італійського, XI Клавдієвого легіонів та інших військових підрозділів.

Впливи античних північнопричорноморських міст-держав зумовлювали прискорення розпаду родоплемінних відносин у скіфів, сарматів, інших груп населення. Завдяки чужоземним переселенцям місцеві жителі знайомилися з передовим грецьким та римським культурним надбанням, технічними досягненнями.

Занепад античних міст внаслідок загальної кризи рабовласницького ладу, виведення римських гарнізонів та наступу варварських племен, що входили до складу готського військового союзу, припадає на рубіж III–IV ст. н. е.